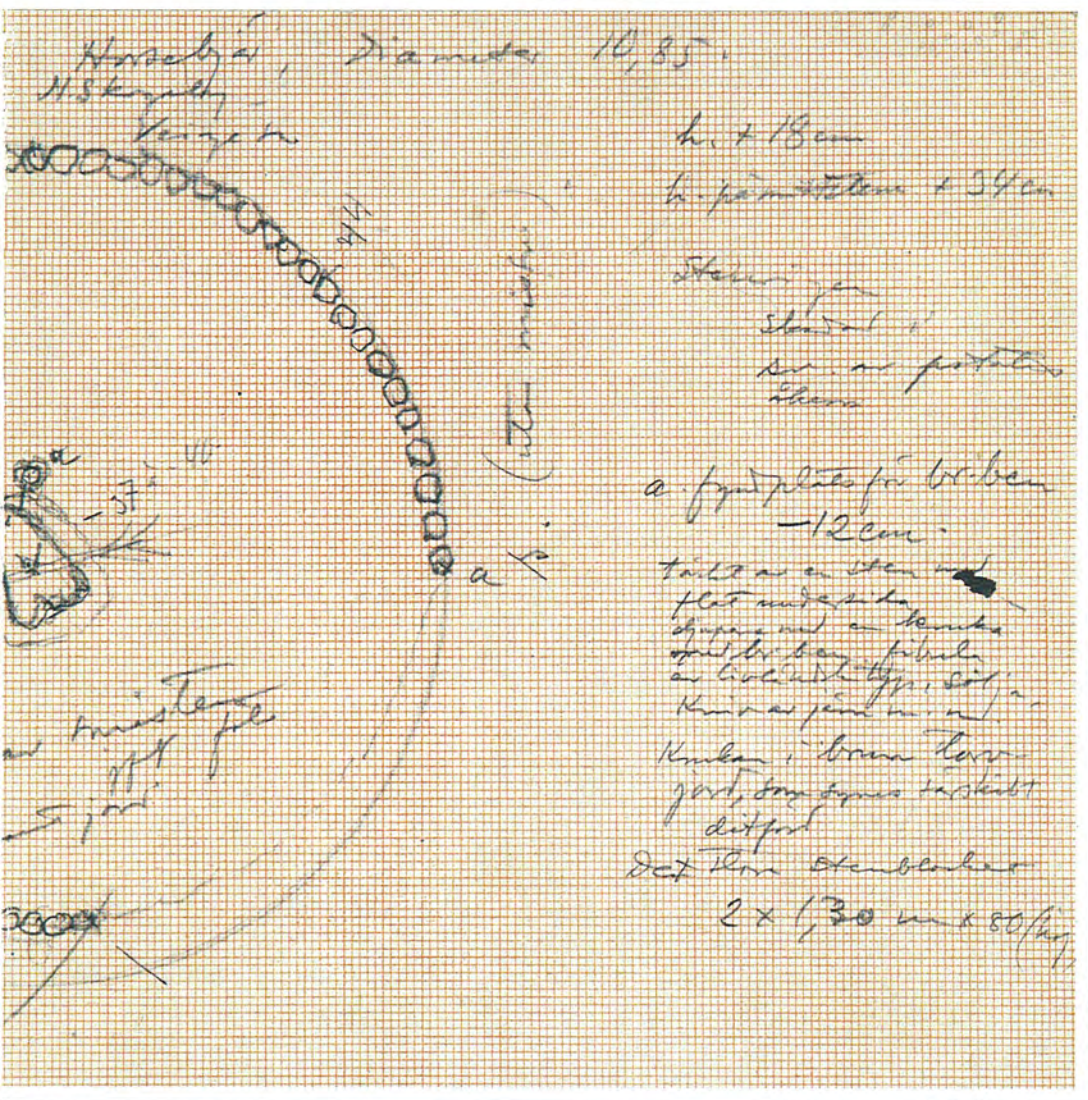

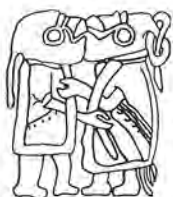
Utskrift 6

Gravfält vid Skogaby, Veinge socken, Halland.
Arkeologisk fält ritning av T. J. Arne 1925.
Ur T. J. Arnes arkiv, ATA. Foto: ATA.

Utskrift 6

- 2 **Redaktionellt** ERIK ROSENGREN
- 4 **I fruktbarhetens tecken** ANNE CARLIE
- 32 **Spår av spår** LENNART CARLIE
- 50 **Den sena järnåldern i Halland** FREDRIK SVANBERG
- 76 **Järnålderns okända gravar i södra Halland** PÅVEL NICKLASSON
- 88 **I Arnes fotspår i Veinge** PÅVEL NICKLASSON
- 102 **Jakten på den försvunna borgen** PER WRANNING

Utskrift ges ut av Stiftelsen Hallands läns museer, Uppdragsverksamheten, Tollsgatan, 302 31, Halmstad. Besöksadress: Hamngatan 35. Telefon: 035-16 04 00 Fax: 035-18 60 67 E-post: hallmus@algonet.se Artiklar till Utskrift välkomnas på maskinskrivna manuskript eller 3,5" disketter. Författarna ansvarar själva för artiklarnas innehåll. Manusstopp för Utskrift nr 7 är 31 mars 2000. Redaktör för detta nummer: Tina Fors. © Stiftelsen Hallands läns museer och respektive författare. Engelsk språkgranskning: Alan Crozier. Grafisk formgivning: Hans Helander. Tryck: Norra Skåne Offset. ISSN 1102-7290

ERIK ROSENGREN:

Redaktionellt

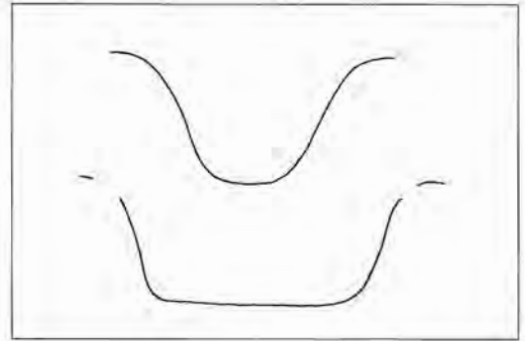
När Utskrift utkom för första gången 1991 var syftet att skapa en möjlighet att ventilerade antikvariska och vetenskapliga problem utanför de etablerade och ganska få tyngre facktidskrifterna. I det första numret gavs en programförklaring:

Utskrift skulle vända sig till fackfolk och det pekades på de begränsade möjligheter som då fanns för en sådan publicering. I Utskrift skulle det också ges möjlighet att publicera delresultat från forskningsprojekt och undersökningar. Även om den framförallt var avsedd att spegla halländsk arkeologi var vi öppna även för artiklar rörande till exempel metod och teoriproblem. En väsentlig del av vår ambition var således att sprida kunskap och stimulera till forskning och en mer probleminriktad arkeologi. Dessa målsättningar är fortfarande i högsta grad aktuella. Det gläder mig därför att kunna presentera ett nummer som helt baseras på material från olika forskningsprojekt, som bedrivs av eller i samverkan med länsmuseum. Sedan 1991 har mycket vatten runnit under Nissans broar. Vi har genomlidit HUR-utredningen, glatts åt de ökande kraven på vetenskaplighet och gnisslat tänder över det "upphandlingsliknande förfarandet". Arkeo-

Ture J:son Arne var en av de stora pionjärerna inom svensk arkeologi och en av landets flitigaste fältarkeologer genom tiderna. Här visas ett utsnitt ur hans skissbok från en grävning 1925. Med Påvel Nicklasson som guide går vi i Arnes fotspår i södra Halland – se sid 88 ff.

Spår av spår – om äldre kommunikationsleder och hålvägar i södra Halland handlar Lennart Carlies artikel på sid 32 ff.

logins explosionsartade tillväxt under framförallt 1980-talet har ökat behovet av den typ av publikationer som Utskrift utgör och idag är publiceringsmöjligheterna i Väst-Sverige avsevärt bättre än för åtta år sedan. Arkeologiska institutionen vid Göteborgs universitet ger ut *Arkeologen* och Lunds universitet sin motsvarighet *Bulletin för arkeologisk forskning i Sydsverige*. Härigenom har fora för en ung och frisk debatt skapats.

En ny arkeologisk tidskrift har sett dagens ljus i Västsverige. *In situ* är något så ovanligt som ett samprojekt mellan regionens alla institutionella aktörer, länsstyrelser, läns museer och universitet. *Utskrift* är fortfarande den enda periodika för fackfolk som helt och hållet utges av en grävande institution på dess egna villkor.

Det här numret är ett uttryck för att vi uppnått det vi önskade 1991, nämligen en starkare forskningsinriktning av museets arkeologiska verksamhet. Att vägen till kunskap är krokig och att det trots grundliga förberedelser inte alltid går som man tänkt sig berättar Per Wranning med anledning av en forskningsgrävning inom ramen för läns museets Laholmsundersökningar.

Påvel Nicklasson redogör i sina artiklar för delresultat och bakgrundsstudier från forskningsprojektet "Järnålderns okända gravar i Halland", som han leder tillsammans med Fredrik Svanberg. Projektet har sin upprinnelse i en kunskapslucka rörande järnålderns, framförallt yngre järnålderns, gravskick i södra Halland.

I Fredrik Svanbergs artikel analyseras den yngre järnåldern och begreppet Halland. Vilka belägg finns egentligen för ett förhistoriskt Halland?

Anne Carlie har nyligen gett sig i kast med en av Sydsveriges mera kända offerplatser från äldre järnålder – "Käringsjön" – och ger en översikt över kända och presumtiva sakrala platser från förromersk och romersk järnålder.

Även Lennart Carlie behandlar ett ännu bara påbörjat projekt rörande hålvägar och äldre vägsystem. Ett minst sagt knivigt forskningsfält. Hur skall man forska om en fornlämningstyp som uppstår genom successiv självdestruktion?

Tina Fors har varit huvudredaktör för detta nummer och Hans Helander har svarat för Utskrifts nya typografi och layout.

Abstract

Cultic sites and sacrificial traditions associated with fertility in the Early Iron Age – a regional perspective based on West Sweden

BY ANNE CARLIE

The purpose of this paper is to discuss variations in sacrificial finds and cultic fertility sites during the Early Iron Age in West Sweden and the county of Halland in particular. For the analysis a theoretical framework is used based on ideas concerning the conceptual world of *Homo religiosus*. The archaeological sources are then discussed on the basis of three different categories: sacrificial finds from wetlands, sacrificial finds from firm ground, and cult constructions. The analysis shows that several of the sacrificial finds are found in places which stand out in relation to the surroundings. These are hills, big stones, caves, crevices, and in one case a pronounced kettle hole. The most common type of finds are clay vessels, which originally contained different kinds of sacrificial gifts of organic material, e.g. food and drinks or ritually slaughtered animals.

I fruktbarhetens tecken

Kultplatser och offertraditioner i fruktbarhetens tecken under äldre järnålder – ett regionalt perspektiv utgående från Västsverige

Inledning

Syftet med arkeologi kan mycket förenklat beskrivas som utforskandet av människans tidigare historia, genom studiet av de fysiska lämningar hon lämnat efter sig. Att skriva historia utifrån stumma eller döda ting är dock en svår uppgift, eftersom det saknas ett facit, det vill säga någon att fråga till råds om hur det *egentligen* var. Uppgiftens svårhetsgrad har under senare år knappast heller blivit mindre i takt med att den generella ambitionsnivån för ämnet höjts. Det räcker idag inte längre med att bara beskriva och förklara hur forntiden gestaltat sig, utan också att så långt möjligt söka förstå hur människor i det förflutna tänkt och agerat.

Avsikten med denna uppsats är att diskutera variationer i den äldre järnålderns offerplatser och kultutövning. Att skriva historia om forntida religionsutövning utifrån fysiska lämningar innebär en särskild utmaning. Svårigheten ligger dock inte så mycket i de begränsningar som de arkeologiska lämningarna i sig erbjuder, utan beror i högre grad på oss själva som uttolkare. Ambitionen att söka förstå "de andra" ställer höga krav på inlevelse hos oss som arkeologer. Problemet är att vi moderna människor i

västvärlden lever med en så radikalt annorlunda verklighetsuppfattning jämfört med forntidens människor. En skillnad – som genom att den både är fysisk och mental till sin karaktär – är svår att överbrygga. För att närma oss forntidens människor, krävs att vi successivt vidgar och förändrar våra egna referensramar – både kunskaps- och erfarenhetsmässiga. Ett annat problem är att många av de begrepp och facktermer som utvecklats inom arkeologijämnet bidrar till att förstärka utifrånperspektivet och ovan nämnda skillnad. Vi talar om gravfynd och offerfynd, anläggningar och boplotsstrukturer; termer som kanske är nödvändiga för att vi arkeologer emellan ska kunna kommunicera, men som ofrånkomligt distanserar oss från det förflutna och "de andra". Arkeologi är ytterst en tolkande vetenskap. Därför behövs också en större medvetenhet kring de begrepp vi använder och vilken betydelse vi tillskriver dessa.

Forskningsbakgrund

Arkeologins intresse för frågor kring forntida religion och kultutövning är nästan lika gammalt som ämnet självt. Första gången

den så kallade "offerhypotesen" på allvar testades var omkring 1860-talets mitt, då den danske arkeologen J. J. A. Worsaae utifrån fyndförhållanden och innehåll försökte särskilja mark- och mossfynd från gravfynd (Worsaae 1866 och 1867; jfr Notelid 1996:318f). Sedan dess har offerfynden kommit att inta en särställning i det arkeologiska källmaterialet inför studier av fornnordisk religionsutövning.

Vad gäller intresset för järnålderns offerfynd och offerplatser i Sydskandinavien dominerades detta tidigt av de uppseendeväckande krigsbyteofferfynden, med kända fyndplatser som *Thorsbjerg* i Angeln, *Nydam*, *Kragehul*, *Vimose* och *Illerup* i västra Danmark (Engelhardt 1863, 1865, 1867 och 1869; Ilkjær och Lønstrup 1983), *Skedemosse* på Öland och *Hassle-Bösarp* i sydöstra Skåne (Hagberg 1967; Stjernquist 1973). Offerfynd av mer fredlig karaktär ägnades däremot ett ganska ringa intresse. Istället präglades diskussionen av de källkritiska problemen med att överhuvud taget kunna identifiera och särskilja sakrala nedläggelser från profana fynd. Berta Stjernquists diskussioner kring teori- och begreppsbildning ska här särskilt framhållas (Stjernquist 1963), liksom Carl Johan Beckers arbeten kring järnålderns mossfunna lerkärl i Danmark (Becker 1970 och 1972). Försök har i olika sammanhang även gjorts att urskilja generaliserande mönster i offertraditionerna inte minst på regional nivå (jämför till exempel Geisslinger 1967; Becker 1972; Fabech 1991). De betydande variationerna i offerskicket har i regel dock försvårat sådana försök, varför analyser utgående från lokala perspektiv föreslagits som mer fruktbara (Geisslinger 1967).

Det ökade intresset inom arkeologi under de senaste 15-20 åren för frågor kring sociala, politiska och ekonomiska förändringsförlopp i järnålderns samhälle har inneburit att studiet av offerfynd fördjupats. Synen på religionens betydelse i samhället har också förändrats, främst genom influenser från socialantropologin. Religionen ses numera i allmänhet som en integrerad del av samhället och tillvaron, grundläggande för förståelsen av det fornnordiska samhället (jämför Fabech 1991:283; Hedeager 1992). Som en följd härav har man i högre grad än tidigare även börjat uppmärksamma förändringar i offertraditionerna utifrån en vidare social och politisk/religiös samhällskontext. Ett av de mer tongivande bidragen i denna diskussion har presenterats av Charlotte Fabech, som menar att det redan under folkvandringstid skedde genomgripande förändringar i offerskicket, med en övergång från våtmarksoffer till institutionaliserade offer på fast mark i anslutning till den sociala eliten i samhället (Fabech 1991 och 1997).

Under 1980- och 1990-talen har den postprocessuella arkeologins stora genomslag, bland framför allt norska och svenska arkeologer, resulterat i ett kraftigt uppsving för studiet av fornskandinavisk religion och kultutövning. Synen på de materiella lämningarna som meningsbärande delar av sociala och kulturella sammanhang, har här öppnat upp för möjligheterna att även utforska den forntida människans religiösa föreställningsvärld (jämför Dommasnes 1991: 48f). Det vidgade intresset för frågor kring fornskandinavisk religionsutövning och trosföreställningar har framför allt märkts i studiet av gravar och gravskickstraditioner. Grav-

monumenten som ideologiska och religiösa symboler har i detta sammanhang ägnats särskild uppmärksamhet, liksom också gravplatsens mentala betydelse för de efterlevande i samhället (Bennet 1987; Kaliff 1992 och 1997; Artelius 1996). Den ökade förståelsen bland arkeologer för religionens och kultens betydelse i samhället, har även resulterat i ett mer aktivt sökande efter spår av kulthandlingar i andra miljöer än vatten och våtmarker, till exempel på boplatserna och på gravfälten. Förekomst av lerkärl, djurkäkar och malstenar i stolphål ingående i olika huskonstruktioner, är exempel på fyndtyper som genom sitt regelmässiga deponeringssätt kommit att tolkas i termer av husoffer (Paulsson 1993; Karsten 1994:145ff; Carlie, L. 1999:59; Ullén 1995:71).

Syfte

Bakgrunden till föreliggande uppsats är att jag i två tidigare artiklar tagit upp offerplatsen Käringsjön i södra Halland till förnyad analys och diskussion (Carlie 1998; Carlie, A. manus). Genom att här rikta uppmärksamheten på de andra offerfynd och kultplatser av fruktbarhetskaraktär som är kända från området, är det min förhoppning att förståelsen för platsen kan vidgas ytterligare något.

Syftet är således att diskutera variationerna i den äldre järnålderns kultplatser och offertraditioner. Den fysiska utgångspunkten tas regionalt i det västsvenska arkeologiska materialet, dock med särskild betoning på landskapet Halland, där man förutom Käringsjön undersökt flera andra offerplatser. Uppsatsen inleds med en redogö-

relse för kända offerfynd och kultplatser, för att få en överblick över materialets sammansättning och karaktär. I vilka miljöer återfinns offerplatserna? Vad är det för typer av föremål som offerats och vad berättar dessa om kulten? Finns det några tendenser till återkommande mönster vad gäller offerfyndens sammansättning och deponering?

Senare i uppsatsen vidgas det rumsliga perspektivet. Avsikten är att undersöka i vilken utsträckning de västsvenska offerfynden ansluter till liknande platser och traditioner inom andra delar av Sydskandinavien. Dessutom görs valda utblickar mot kontinenten och de samtida offertraditioner som är kända inom framför allt keltiska områden.

Uppsatsen baseras i huvudsak på tidigare publicerat material. Eftersom det arkeologiska källmaterialet ständigt kompletteras och vidgas genom nya undersökningar, ska de slutsatser som presenteras därför betraktas som preliminära. Ett generellt problem med materialsammanställningar är att dessa snabbt förlorar i aktualitet. Sammanställningar har dock ett vetenskapligt och antikvariskt värde, därför att de med en summering och problematisering av det rådande kunskapsläget, ger en grund för att formulera nya frågor och problem.

Den religiösa människans världsbild

För mig som modern, icke-religiös kvinna i 2000-talets Västeuropa, var det länge svårt att förstå varför människor under vår tidigare historia hade behov av att utföra offer och andra rituella handlingar. För att vidga

min egen förförståelse kring fenomenet började jag därför söka ledtrådar i den religionshistoriska litteraturen. Redan efter en kort tids sökande fick jag tag på en liten, men synnerligen intressant bok av Mircea Eliade med titeln *Heligt och profant* (1968). Med denna bok öppnades för mig en tidigare helt okänd värld – nämligen den religiösa människans värld.

I kontrast till vår egen historiska och gudslösa världsbild i västvärlden, finner man hos människor i traditionella samhällen en väsentligt annorlunda världsbild. Den senare utgår från uppfattningen att världen som omger människorna är helig, därför att den en gång skapats av gudarna. När ett tidigare obebott landområde tas i besittning måste detta därför först invigas och göras till en del av kosmos – det vill säga den egna världen heliggörs. Tron på markens helighet, innebär för den religiösa människan, att det heliga är ständigt närvarande. Detta innebär i sin tur att det heliga på olika sätt kan manifesteras sig för människorna. Man talar inom religionshistoria om hierofanier, vilket betyder just att det heliga visar sig (Eliade 1968:8f och 20f). Där det heliga visar sig, finns också möjlighet för människorna att få kontakt med gudarna.

Det finns mycket som talar för att man i det fornnordiska samhället haft en religiös världsbild, som till sina yttre ramar starkt påminner om den vi idag möter hos traditionella samhällen. Vi behöver endast gå till den vikingatida mytologin och skapelseberättelsen för att där finna intressanta paralleller. Därmed inte sagt att vi på något sätt kan överföra eller projiciera vikingatidens, eller för all del någon annan kulturs

Fig. 1

Spridningskarta över offerfynd och kultplatser i Västsverige som behandlas i uppsatsen.

Fynd i våtmarker och källsprång:

- 1) Klastorp, Eldsberga sn, Ha;
- 2) Store Mosse, Grimeton sn, Ha;
- 3) Stafinge, Stafinge sn, Ha;
- 4) Gatesgård, Hälta sn, Bo;
- 5) Hedenstorp, Angelstad sn, Små;
- 6) Käringsjön, Övraby sn, Ha;
- 7) Hjuleberg, Abilds sn, Ha.

Fynd invid stora stenar och i grottor:

- 8) Hune hall, Enslövs sn, Ha;
- 9) Skalunda, Skalunda sn, Vä;
- 10) Oubjärsgrottan, Enslövs sn, Ha;
- 11) Härskeröd, Råda sn Vä.

Fast kultanläggning:

- 12) Kärragård, Laholms lfs, Ha.

Map showing sacrificial finds and sacrificial sites in western Sweden discussed in the paper.

Finds in wetlands and springs:

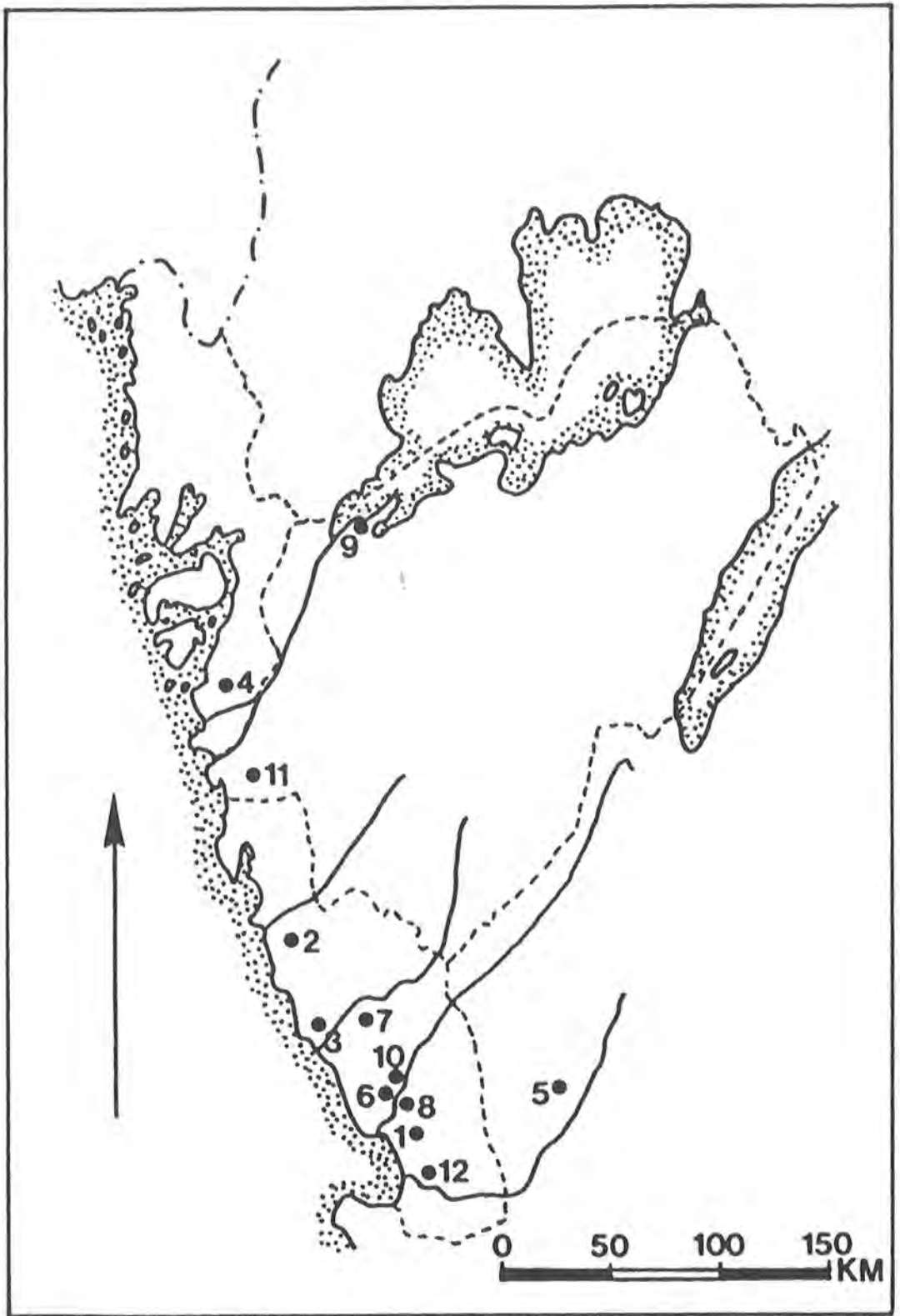
- 1) Klastorp, Eldsberga par., Ha;
- 2) Store Mosse, Grimeton par., Ha;
- 3) Stafinge, Stafinge par., Ha;
- 4) Gatesgård, Hälta par., Bo;
- 5) Hedenstorp, Angelstad par., Små;
- 6) Käringsjön, Övraby par., Ha;
- 7) Hjuleberg, Abild par., Ha.

Finds at big stones and in caves:

- 8) Hune hall, Enslöv par., Ha;
- 9) Skalunda, Skalunda par., Vä;
- 10) Oubjärsgrottan, Enslöv par., Ha;
- 11) Härskeröd, Råda par. Vä.

A ritual building:

- 12) Kärragård, Laholm rural par., Ha.

världsbild och/eller religiösa föreställningar på förhållanden under äldre tidsskeden. Vad vi däremot kan göra är att använda dessa som illustrationer; som ett medel att bättre förstå den förhistoriska religiösa människans tankesätt.

Offernedläggelser i våtmarker och källsprång

Bruket av våtmarker som offerplatser eller heliga platser har i den fornnordiska kulturen lång tradition med kontinuitet tillbaka i äldre stenålder. Ser man till de offerfynd som påträffats i Västsverige härrör också merparten av dessa från vattenrika miljöer (fig. 1). Bland fynden från förromersk järnålder märks enstaka nedläggelser av bronshalsringar. Från *Klastorp i Eldsberga socken* kommer ett av Hallands största fynd av halsringar, bestående av tre (eventuellt sex stycken) likartade ringar. Fyndet gjordes i samband med dräneringsarbete, där ringarna påträffades under en sten och ett ”fullständigt oordnat stenröse”. De tillvaratagna ringarna är försedda med enkel streckdekor och hakar i ändarna. Tidsmässigt tillhör de övergångsskedet sen yngre bronsålder/tidig förromersk järnålder (SHM 6868, HM: Arbman 1954:114f).

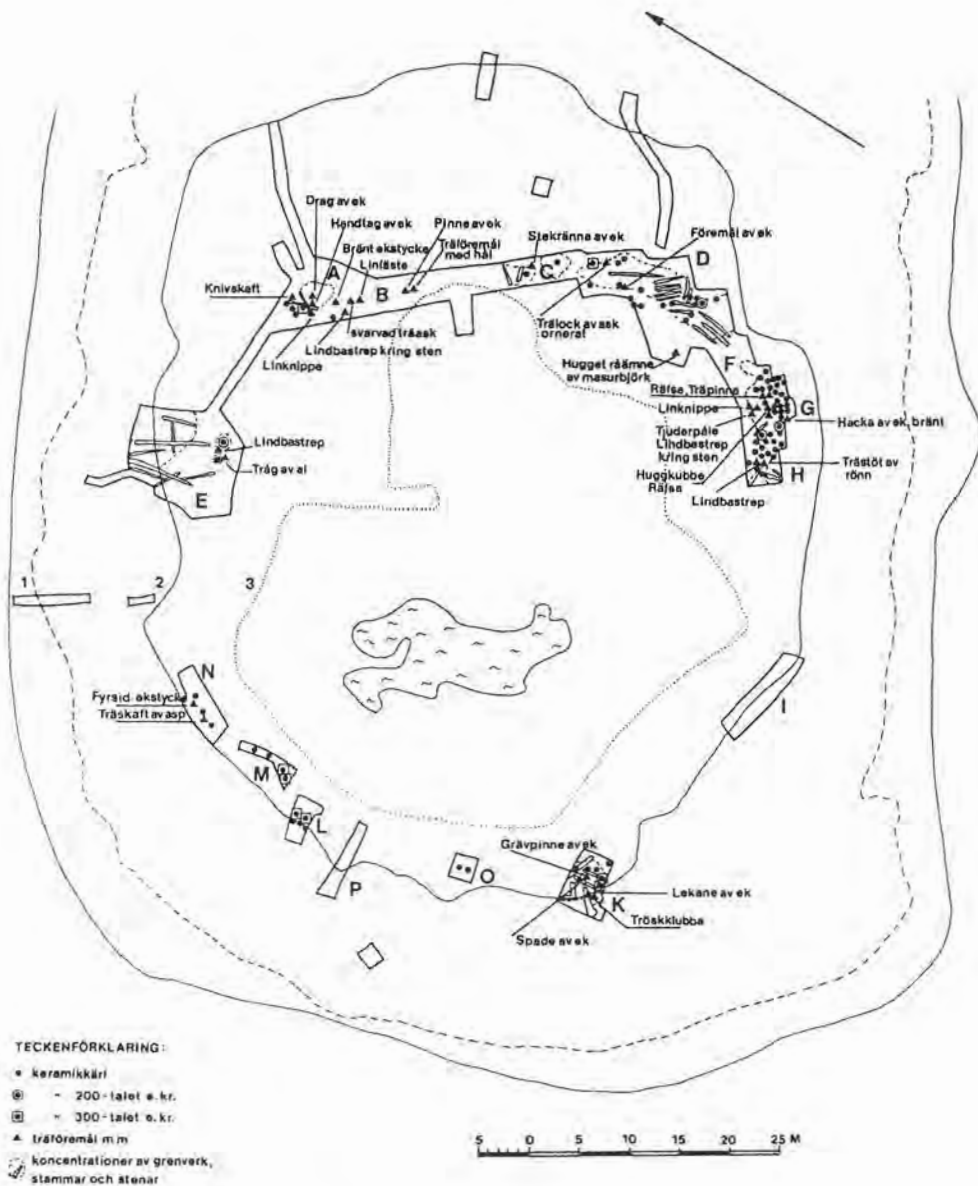
Ett annat fynd av halsringar härrör från *Store Mosse i Grimeton socken*. I mossens norra del påträffades i början av 1920-talet vid torvtäkt två halsringar av brons. Ringarna som är försedda med stora klotformiga knoppar i ändarna tillhör ett sent skede av förromersk järnålder (VM 1208; Arbman 1954:121f).

Traditionen att nedlägga halsringar i våt-

marker förekommer redan under yngre bronsålder, då fynd av små bronsstatyetter försedda med halsringar, berättar om dyrkan av en kvinnlig fruktbarhetsgud. Många halsringar har också en så liten storlek att de inte kunnat användas som vanliga prydnader. De har istället förmodligen tillverkats uteslutande för att användas i kulturen (jämför Ström 1985:29f).

Från förromersk järnålder härrör även två fynd av lerkärl funna i våtmarksmiljö. Det handlar om ett ungefär 20 centimeter högt lerkärl försett med två hankar från *Stafsinge mosse, Stafsinges socken*, norr om Falkenberg. Kärlet, som av Sarauw och Alin tillskrivs förromersk järnålder, framkom någon gång på 1860-talet i samband med torvtäktarbete. De närmare fyndomständigheterna är inte kända, varför en säker tolkning av fyndet inte kan göras (GM 473; Sarauw och Alin 1923:289). Ett annat möjligt offerfynd härrör från *Gatesgårds mosse, Håltas socken*, i södra Bohuslän. I mossens södra del påträffades på ca 1,5 meters djup ett mer än 40 centimeter högt lerkärl med fasetterad hals. Kärlet hittades stående nära kanten, dock utan några övriga fynd. Även detta kärl kan på formmässiga grunder dateras till förromersk järnålder (GM 2179; Sarauw och Alin 1923:289).

Tolkningen av dessa kärl som rituella nedläggelser är dock högst osäker. Eftersom det i övrigt saknas belägg för offerhandlingar kan andra förklaringar av profan karaktär inte uteslutas. Inom nuvarande danskt område är det t ex väl känt att man redan under förromersk järnålder bedrivit torvtäkt, och att lerkärl tillsammans med andra föremål, hamnat i mossen därför att de glömts

TECKENFÖRKLARING:

- keramikföremål
- ⊙ - 200-talet e. kr.
- ⊠ - 300-talet e. kr.
- ▲ träföremål m m
- - - koncentrationer av grenverk, stammar och stenar

Ritning/Drawing: Anne Carlie

Fig. 2

Spridningsplan över fynden från 1941 års undersökning i Kärlingsjön, Övraby sn, Halland (upprättad efter planritningar hos Arbman, 1945). A - P markerar de utgrävda schakten.

- 1: Gräns för torvtäkt i början av 1900-talet.
- 2: Gräns för storvuxen björkskog (1941).
- 3: Gräns för fast vegetation (1941).

Map showing the distribution of finds from the excavation in 1941 of Kärlingsjön, Övraby parish, Halland (after Arbman's drawings, 1945). A - P marks the excavation trenches.

- 1: Borderline for peat cutting at the beginning of the 20th century.
- 2: Borderline for large birch forest (1941).
- 3: Borderline for permanent vegetation (1941).

kvar i samband med arbetet (se Becker 1970 och 1972). En annan möjlig förklaring är att kärnen nedsatts i mossen som förvaring eller lagring av mat. I den etnologiska litteraturen finns rikhaltiga uppgifter om ålderdomliga sätt att förvara eller konservera födoämnen, till exempel genom att gräva ner eller sätta ut maten på svala platser (jämför Åhman 1973 och där anförd litteratur).

Säkra våtmarksoffer med depositioner av lerkärl känner vi i Västsverige först från och med yngre romersk järnålder/ folkvandringstid. Den mest kända offerplatsen utgörs av *Käringsjön i Övraby socken*; en liten kittelmosse med branta höjder längs sidorna. Arkeologiska undersökningar utförda i början av 1940-talet visar att den forna sjön under loppet av yngre romersk järnålder användes upprepade gånger för offerritualer i samband med fruktbarhetskult (Arbman 1945). Fyndmaterialet domineras av cirka 100 lerkärl som nedsatts längs sjöns stränder (fig. 2). Kärnen har ursprungligen innehållit olika offergåvor i form av mat och dryck, huvudsakligen av animaliskt ursprung. På de träramper som anlagts kring sjöns stränder har man även nedlagt linknippen tillsammans med olika typer av enkla jordbruksredskap. Mycket talar för att offerhandlingarna ägt rum vid åtminstone två olika tillfällen på året, sannolikt på våren och på senhösten/tidig vinter. Bland de offrade redskapen finns således både redskap som använts i samband med vårens markberedning och för djurens bete (hacka, grävpinne, tjuderpåle, lekane), liksom föremål förknippade med skörd och slakt under höst/vinter (räfsa, linfäste, stekbräda) (Carlé 1998:29)

Förutom vid Käringsjön är nedläggelser

av lerkärl och/eller träföremål i vattenrika miljöer kända från ytterligare några få platser i Västsverige. Ett intressant fynd framkom på 1940-talet vid *Hedenstorp, Angelstads socken*, sydost om Bolmen. I en mosse hittades en slipsten, träföremål samt åtskilliga linknippen. De sistnämnda hade lagts på och i ett mindre röse. Någon datering av fyndet föreligger inte men deponerings sättet uppvisar påfallande likheter både med Käringsjön och med flera danska offerfynd varför en datering till äldre järnålder förefaller trolig (SHM 24 009; Tillväxten 1948:81; Hagberg 1967:71).

Ett fynd av lite annan art framkom i början av 1940-talet cirka en kilometer söder om *Hjuleberg gård, Abilds socken*. Här påträffades i samband med dränering av ett område med kraftiga källsprång rester av flera nedsatta lerkärl. Fynden som hittades på ca 1,5 meters djup består av tre hela lerkärl samt resterna av minst ytterligare sju kärl. Dessutom framkom ett stycke flinta och åtta brända ekstycken. En besiktning av platsen gjordes av Elof Lindälv. Någon efterundersökning kunde dock inte göras på grund av det kraftiga vattenflödet (SHM 18 444; Arbman 1945:76f). Bland keramiken märks fyra mindre kärl (13-20 centimeter höga) med flat botten samt svagt indragen hals och mynning. Ett av dessa kärl har kraftiga fingerintryck ner mot botten. I materialet finns även bottenpartier tillhörande tre något grövre tunnformiga kärl med flat botten och en största bevarad diameter på 27-28 centimeter. Vidare finns två skärivor försedda med gropornering. En besiktning av lerkärnen visar att två mindre och ett större kärl har kraftiga matskorpor på insidan.

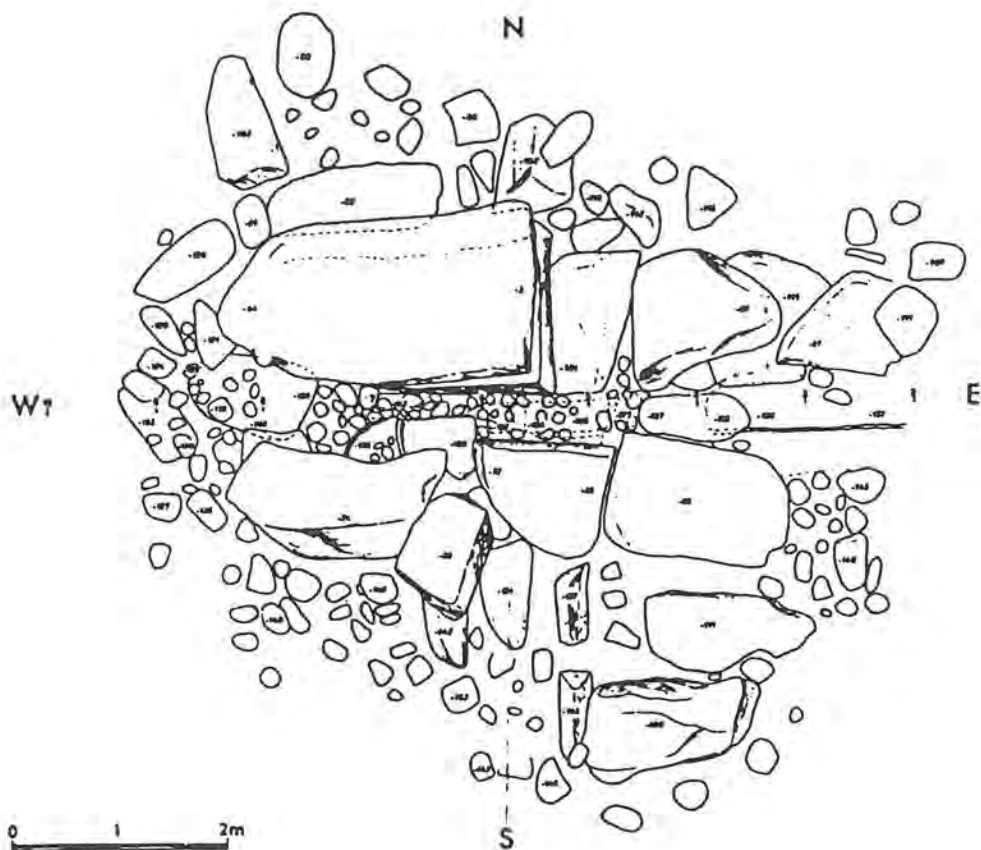

Fig. 3

Plan över kultplatsen vid Hune hall, Enslövs sn, Halland, upprättad i samband med Berta Stjernquists undersökning av platsen 1950. Vid undersökningen påträffades rester av närmare 20-talet offerade lerkärl, huvudsakligen deponerade i den Ö-V orienterade rännan mellan de större blocken (efter Stjernquist 1985).

A plan showing the sacrificial site at Hune hall, Enslöv parish, Halland, drawn by Berta Stjernquist during the excavation of the site 1950. During the excavation parts of close to 20 sacrificed clay vessels were found, mostly deposited in the east-west orientated crevice between the larger boulders (after Stjernquist 1985).

Trots att kärlden uppenbarligen var tomma vid fyndtillfället, talar själva kontexten övertygande för att dessa bör tolkas som ett källoffer. Tidsmässigt ska Hjulebergsfyndet förmodligen placeras i sen romersk järnålder/folkvandringstid. För en sådan datering talar de mindre kärleins formmässiga likheter med ett par av kärleln från Käringsjön liksom förekomsten av kraftiga fingerintryck (jämför a.a. 1945:76).

Offernedläggelser invid stora stenar och i grottor

Från undersökningsområdet föreligger även fyra, eventuellt fem, offerfynd från fast mark. Intressant är att två av dessa påträffats inte långt från Käringsjön, vilket visar att olika offertraditioner existerat parallellt inom samma område. Endast tre kilometer från Käringsjön och öster om Nissans dalgång ligger *Hune hall, Enslövs socken*. Fyndplatsen består av ett ca 3 x 1,8 meter stort jordfast stenblock med flat ovansida och flera intilliggande smärre block och stenar. Platsen som bl a är omnämnd av Jakob Richardsson i *Hollandia antiqua & hodierna* (1753), genomsöktes 1941 av Holger Arbman samtidigt med dennes undersökningar i Käringsjön. Ytfynd i form av cirka 150 keramikskärvor insamlades vid detta tillfälle (SHM 22 789B). Drygt tio år senare, 1950, genomfördes av Berta Stjernquist en systematisk undersökning av platsen (SHM 24 413) (fig. 3). Härvid påträffades inte mindre än 780 keramikskärvor, företrädesvis av grövre men också finare gods. Merparten av fynden framkom i en 1,5 meter lång och 0,5 meter bred öst-västligt orienterad ränna mellan bloc-

ken. Skärvorna var starkt fragmenterade och Stjernquist utesluter inte att flera av kärleln avsiktligt slagits sönder med hjälp av stenar. Den höga fragmenteringsgraden försvårar tyvärr en närmare bestämning av materialet, både vad gäller kärlelformerna och antal deponerade kärlel. De form- och dekor-element som förekommer visar, enligt Stjernquist, dock på en datering till romersk järnålder. Vidare uppskattas det totala antalet deponerade kärlel till mellan 20 och 25 stycken (Stjernquist 1985:144ff).

Det andra fyndet kommer från *Oubjärs-grottan, Enslöv socken*, belägen cirka åtta kilometer norr om Käringsjön och väster om Nissan. I samband med undersökningarna av Käringsjön företog Holger Arbman även en mindre utgrävning av denna naturliga blockgrotta, ungefär 6 x 4 meter stor och med 1 - 2,4 meter högt till tak. Undersökningen omfattade av Arbmans rapport att döma, hela golvområdet inuti grottan. Under ett i ytan liggande sandlager, 12-15 centimeter tjockt, påträffades i grottans västra och norra del ett mörkt, kolhaltigt lager, med en största tjocklek på mellan 20 och 25 centimeter. Fynden från grottan framkom huvudsakligen i detta mörka lager samt i närheten av ingången i väster. Förutom en rad flintartefakter, däribland en mikroskopkärna och en tvärpil som antyder en datering till mesolitisk tid, framkom i lagret även små brända benbitar samt ett 50-tal keramikskärvor. Skärvorna, som enligt Arbman härrör från flera kärlel, kan på grundval av likheter med keramikmaterialet från Käringsjön, dateras till yngre romersk järnålder och tidig folkvandringstid. Någon tydlig lagerföljd iaktogs inte, utan fynden framkom

uppenbarligen blandade (SHM 22 845; Arbman 1942, opublicerad Rapport, ATA).

Inför tolkningen av grottans funktion, menar Arbman att fyndomständigheterna tydligt visar att denna använts som boplats, under åtminstone två skilda tidsperioder – slutskedet av äldre stenålder och yngre romersk järnålder/tidig folkvandringstid. Han nämner i detta sammanhang också att grottan in i vår egen tid varit bebodd av ett äldre par, vilket förklarar förekomsten av glasrad keramik i ytskiktet (a.a. 1942). För egen del ställer jag mig tveksam till att järnålderskeramiken skulle härröra från en bosättning på platsen. Mitt främsta motargument är att det i materialet, som bör härröra från minst sex eller sju kärl, finns finkeramik av samma karaktär som de kärl vilka påträffats både i Käringsjön och vid Hune hall. Det handlar om minst sju skärvor tillhörande ett (eller möjligen flera) kärl av tunt svartbrunt gods, ornerat med horisontella dubbla linjer samt troligen försett med bandformigt öra. Om grottan endast använts som boplats borde denna typ av keramik inte ha påträffats. Det är därför istället mer troligt att keramiken, liksom vid Hune hall, härrör från enstaka eller upprepade offerhandlingar på platsen.

Företeelsen med deponering av lerkärl i anslutning till bergs- och stenformationer är kända från några andra platser i Väst-Sverige. Själv känner jag för stunden till två intressanta paralleller till fynden från Oubjarsgrottan och Hune hall. I en brant sluttning cirka 20 meter från *Hårskeröds mosse, Råda socken*, Västergötland, påträffades år 1959 fynd av krossad keramik i en naturlig blockgrotta. Fynden framkom på golvet samt i ingången till grottan som var ca 2,6 x 1,5

meter stor med en högsta takhöjd på 2 meter. Förutom sot och kol hittades 260 keramikskärvor tillhörande minst sex stora förrådskärl. Kärlen är genomgående bukiga, har indragen hals och flat botten. I något fall föreligger även en pålagd vulst vid mynningen samt ornamentik i form av fingerintryck. Enligt Lili Kaelas är keramiken dock av så allmän karaktär att denna inte kan dateras närmare än till förromersk eller romersk järnålder. Vad gäller tolkningen av Hårskerödsfyndet talar ett flertal faktorer för att keramiken hamnat i grottan i samband med offerhandlingar på platsen. För en sådan tolkning talar inte bara grottans mycket otillgängliga läge i blockrik terräng, utan också frånvaron av brända ben och andra föremål som skulle kunna förknippas med en bosättning eller begravning i grottan (GM 48 583 och 48 561; Kaelas 1960:30ff).

En annan intressant fyndplats i Västergötland undersöktes i början av 1970-talet av Eva Åhman, UV Väst, vid *Skalunda, Skalunda socken* nordväst om Lidköping. Fyndplatsen består av ett stort jordfast block, 3 x 4 meter stort och 2,5 meter högt, liggande i skogsmark nedanför en mindre åsrygg. I samband med UV:s undersökning av området kring blocket påträffades stora mängder keramik. Skärvorna var huvudsakligen koncentrerade till ett mindre område invid blockets södra sida, även om spridda skärvor också iaktogs norr om blocket. Under det keramikförande lagret utmed södra sidan fanns på ungefär 0,6 meters djup en två kvadratmeter stor packning av glest lagda stenar. Sammanlagt tillvaratogs cirka 60 kilo keramik. Analyser av materialet visar att skärvorna härrör från minst 43 olika kärl.

Merparten har utgjorts av medelstora brukskärler (cirka 20-30 centimeter höga) till matlagning eller förvaring. I materialet finns emellertid även inslag av mycket stora förrådskärler (några nära 50 centimeter höga), liksom mindre kärler för servering av mat eller dryck. På ett flertal skärvor fanns även rester av ett förkolnat material, som vid kemisk analys visade sig ha vegetabiliskt ursprung (Åhman 1973:4ff; 1975:3ff).

Vad gäller dateringen av Skalundafyndet, menar Eva Åhman att keramikmaterialet, utifrån bland annat förekomsten av facetterade mynningskanter och fingerintryck, bör föras till förromersk och tidig romersk järnålder. Flera faktorer talar här för att fyndet tillkommit som en följd av offerhandlingar på platsen. För en offer teori talar framför allt det stora antalet deponerade lerkärler av varierande storlek och funktion. Mycket talar för att kärrlen inte nedlagts samlat, utan istället förts till platsen vid flera olika tillfällen, på så sätt att nya hela kärler ställts ovanpå äldre och sönderslagna kärler. Intressant i detta sammanhang är även iakttagelsen att det under fuktiga perioder samlas vatten kring blocket. Att lerkärrlen skulle härröra från en matdepå, är enligt Åhman mot denna bakgrund mindre trolig. Mot teorin om en matdepå talar även förhållandet att kärrlen nedsatts utmed blockets sydsida, det vill säga där dessa beroende på väderleken utsatts för stora temperaturväxlingar (Åhman 1973:4ff och 17).

Fasta kultanläggningar

Förutom offernedläggelser i våtmarker och på fast mark finns inom undersökningsom-

rådet även exempel på en fast kultanläggning. I samband med Hallands läns museers undersökningar av ett större boplatsområde vid *Kärragård, Laholms landsförsamling*, påträffades i början av 1990-talet lämningarna av en närmast kvadratisk träkonstruktion. Anläggningen som legat på en mindre men markerad höjd var 17x18 meter stor. Den stora spännvidden mellan sidorna i kombination med förekomsten av en kraftig ränna innehållande tätt ställda stolpar gör att anläggningen närmast bör karakteriseras som en träpalissad (fig. 4). Det öppna området innanför palissaden har endast kunnat nås via en meterbred öppning i sydvästra hörnet. Här påträffades i södra delen en meterstor grop tillsammans med tiotalet stolphål. Det är oklart om dessa lämningar är samtida med palissaden. Möjligheten finns dock eftersom flera av anläggningarna uppvisar samma fyndsammansättning som rännan, nämligen enkel oornerad keramik och bränd lera. Stolphålen innanför palissaden bildar inte någon regelbunden konstruktion. Två av stolphålen närmast ingången är emellertid betydligt större än de övriga (ca 0,5 meter i diameter), vilket skulle kunna tyda på att stolparna haft en särskild funktion.

Palissadanläggningen i Kärragård har med stor sannolikhet anlagts och varit i bruk under förromersk järnålder. För en sådan datering talar enstaka C14-prov liksom makrofossilprov från rännan. Den ringa fyndmängden tillsammans med avsaknaden av spår efter ombyggnader, antyder att anläggningen haft en relativt kort användningstid – förmodligen någon eller några generationer (Wattman 1996:27ff).

Det finns flera faktorer som talar för att

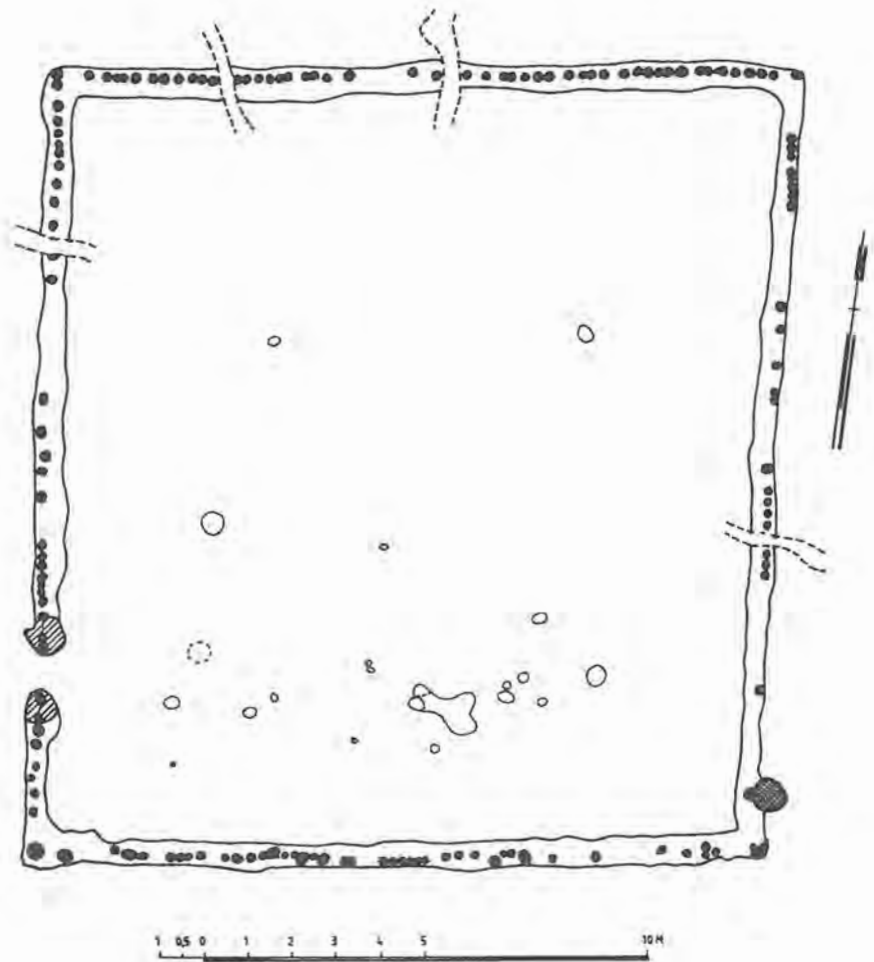

Fig. 4

Palissadanläggning vid Kärragård, Laholms lfs, Halland, undersökt av Hallands Läns museer i början av 1990-talet. Anläggningens distinkta fyrkantiga grundplan i kombination med dess topografiska läge, gör det troligt att den anlagts som kultplats, sannolikt efter förebild från keltiska områden (efter Wattman 1996).

A palisade structure at Kärragård, Laholm rural parish, Halland, excavated by Halland County Museums at the beginning of the 1990s. The distinctly square basis of the structure in combination with its topographical location makes it likely that it was built as a cultic site, probably after prototypes from Celtic areas (after Wattman 1996).

palissaden i Kärrgård haft en religiös funktion och därmed ska tolkas som en kultplats. En sådan faktor är anläggningens påtagliga kvadratiske form, som starkt påminner om de så kallade Viereck-Schanzen inom keltiskt område. De senare anses i regel ha fungerat som heliga platser för kultutövning. Även palissadens upphöjda läge i terrängen i kombination med den lilla in-/utgången, som strikt reglerar tillträdet till den öppna ytan inuti anläggningen, talar för att denna bör tolkas som en kultplats. Dessutom saknas spår efter annan samtida bebyggelse eller verksamhet i området omedelbart kring palissaden. Ungefär 60 meter norr om och nedanför palissaden påträffades vid Läns-museets undersökningar resterna av ett 38 meter långt treskeppigt långhus. Detta hus kan möjligen ha funnits samtidigt med kult-hägnaden (Wattman 1996:56).

Offergåvor och offerritualer

Det är naturligtvis svårt att utifrån det begränsade material som presenterats ovan, dra några mer vittgående slutsatser om den äldre järnålderns offertraditioner och kultutövning. Några försiktiga tendenser torde dock kunna skönjas. Ett sådant drag är att offerfynden i det västsvenska materialet nästan helt domineras av olika typer av lerkärl. Mycket talar för att det inte är kärlden i sig själva som varit offergåvor, utan istället deras innehåll. I Käringsjön hittades således i flera kärl ett ljust fetthaltigt ämne, som vid kemisk analys visade sig bestå av animaliskt fett. Enligt Holger Arbman härrör fettet troligen från inälvor och slaktavfall från de djur som offerats. Närmare upplysningar om offer-

gåvornas karaktär är i övrigt sparsamma i materialet. I Skalundafyndet visar brända matskorpor från några av kärlden på en sammansättning av vegetabilier. Det är dock osäkert om skorporerna har samband med offerinnehållet, eller om dessa tillkommit tidigare då kärlden var i praktiskt bruk. Problemet med offerfynd på fast mark är just att lämningar av organiskt material sällan bevaras. Vi vet därför inte vilken typ av offer som ursprungligen funnits i kärlden.

Analyser av danska våtmarksofferfynd från förromersk och romersk järnålder ger vid handen att det förmodligen funnits lokala variationer i offergåvornas sammansättning. På sydvästra Fyn till exempel visar fynd från Bukkerups mose, Kragehul och ytterligare några platser på en förvånansvärd standardisering av offerritualen. Här bestod det traditionella "offerpaketet" vanligtvis av ett lerkärl nedlagt tillsammans med resterna av en liten ko, alternativt en tjur eller ett får. Variationen i nedläggelserna består främst i valet av lerkärl samt i någon mån av vilket djur som offerades (Andersen 1994:204f).

Antalet deponerade lerkärl i det västsvenska materialet varierar ganska betydligt mellan olika platser, från sex till sju kärl till över 100 stycken (tabell 1). Tre fyndplatser särskiljer sig här genom en betydligt större andel kärl, nämligen Käringsjön (cirka 100), Skalunda (43) och Hune hall (20-25). Något enhetligt mönster vad gäller kärldens deponering kan inte ses i materialet. Från Käringsjön och Hjuleberg finns uppgifter om att kärlden i flera fall hittades näst intill hela stående i vattnet eller på marken. Offernedläggelserna i Käringsjön uppvisar dessutom en intressant rumslig fördelning kring den

Lokal	Fyndplats	Antal kärl	Annat	Datering
Klastorp	mosse	–	3 (6) halsringar	sen y BRÅ/FR JÄÄ
Store Mosse	mosse	–	2 halsringar	sen f R JÄÄ
<i>Stafsinge</i>	<i>mosse</i>	<i>1</i>	–	<i>f R JÄÄ</i>
<i>Gatesgård</i>	<i>mosse</i>	<i>1</i>	–	<i>f R JÄÄ</i>
Hedenstorp	mosse	–	träföremål, lin	ä JÄÄ?
Käringsjön	sjö	ca 100	träföremål, lin	y R JÄÄ
Hjuleberg	källsprång	7	flintstycke	y R JÄÄ/FVT
Hune hall	stenblock	20 - 25	–	R JÄÄ
Hårskeröd	stenblock	43	–	f R JÄÄ/ R JÄÄ
Oubjärsgrottan	blockgrotta	6 - 7	flinta	y R JÄÄ/FVT
Hårskeröd	blockgrotta	6	–	y R JÄÄ/ FVT
Kärrgård	höjd	?	träpalissad, lerklining	f R JÄÄ

Tabell 1

Offerfynd och kultplatser i Västsverige som diskuteras i texten. Kursivering anger fyndplatser med osäker kultstatus.

Sacrificial finds and sites in western Sweden discussed in the paper. Sites with uncertain cult status in italics.

forna sjön. En nyligen genomförd analys av platsen visar att offerceremonierna förrättats dels på den östra/sydöstra dels på den västra stranden. Uppdelningen förefaller i viss utsträckning vara kronologiskt betingad, så till vida att man utifrån keramikmaterialet kan se en successiv förflyttning från sjöns östra till västra strand. Samtidigt visar offerfyndens deponering också på en slående överensstämmelse med solens uppgående respektive nedstigande vid horisonten un-

der höst/vinter och vår. Särskilt iögonfallande är den stora koncentrationen av offergåvor utmed sjöns sydöstra strand, vilket sammanfaller med läget för solens uppgående vid horisonten vid midvintersolståndet. Detta är som bekant det kritiska tillfälle på året, då solen vänder åter för att ge nytt liv åt jorden, människorna och djuren (Carlie 1998:30f).

Lerkärlen från övriga fyndplatser var vid undersökningstillfället kraftigt fragmenterade

samt påträffades mer eller mindre utspridda. I Skalunda återfanns merparten av keramiken i ett kompakt lager omedelbart intill och söder om ett stort jordfast stenblock. Lagret var tyvärr delvis söndergrävt och omrört, vilket försvårar tolkningen. Förekomsten av en gles stenpackning under keramiklagret antyder dock att kärnen placerats hela på platsen, och först i efterhand blivit skadade. Vad gäller fyndet från Hårskeröd föreslår utgrävaren att kärnen ursprungligen kan ha ställts hela i grottan och "gången", och att senare skador uppstått till exempel i samband med att djur vistats på platsen (Kaelas 1960:36). Det faktum att skärvorna påträffades starkt spridda i grottan och delvis under några mindre flata hållar, talar dock emot en sådan tolkning och det kan inte uteslutas att kärnen avsiktligt krossats som en del av offerritualen. Även i fyndet från Hune hall råder stor osäkerhet kring kärnens deponering. Merparten av keramiken påträffades här i en rännformig spricka mellan flera större block. Den höga fragmenteringsgraden hos skärvorna skulle möjligen kunna tyda på att lerkärnen utsatts för avsiktlig förstörelse.

De enda mer övertygande exemplen på rituell förstörelse av lerkärl finner man i Käringsjön. Det handlar här om ett mindre antal kärl, cirka tio stycken, vilka å ena sidan fått halspartiet avslaget, å andra sidan försetts med sekundärt uppslagna hål i botten (jämför Carlie 1998:22f). Bruket av rituell ödeläggelse kan ses som en markering av offergåvans omvandling eller transformering från den profana världen till att bli gudarnas egendom. Förstörelsen kan också uppfattas som ett sätt att symboliskt "döda"

delar av årets skörd, för att på så sätt frigöra växtkraft och liv inför det kommande årets gröda.

Kulten i samhället

Den religiösa människans föreställningsvärld under järnåldern präglades sannolikt, liksom i många nutida traditionella jordbrukssamhällen, av en tro på övernaturliga makter och deras kontroll över fruktbarheten och livets fortbestånd. För att säkra sig om makternas välvilja och välsignelse över en god årsväxt och fortsatt välstånd, behövdes därför olika typer av offer och rituella handlingar.

Vilka miljöer som användes för kultens utövning har sannolikt varierat, både beroende på vilka makter som dyrkades och på var det heliga manifesterade sig. Vattenrika miljöer har av tradition ansetts gynnsamma för en god kontakt med gudarna; förmodligen därför att vattnet med sin livgivande förmåga främjat fruktbarhet och pånyttfödelse hos både växter, djur och människor. Som framgår ovan har en väsentlig del av kulten under äldre järnålder även utövats på fast mark, på höjder och invid stora stenar. Variationen vad gäller valet av heliga platser har således varit betydande: från mossar, sjöar och källsprång till höjder, stora stenblock och grottformationer (jämför tab. 1). I det arkeologiska materialet från området finns som ovan nämnts även exempel på en fast kultbyggnad, i form av en träpalissad. Anläggningen som förmodligen är från förromersk järnålder, har legat på en mindre men markerad höjd, i anslutning till en trolig samtida gårdsbebyggelse.

Offerfyndens nära rumsliga koppling med

platser som på olika sätt skiljer sig från omgivningen är här intressant. Med den religiösa människans föreställningsvärld som analogi, kan man således förmoda att dessa platser valdes just både på grund av sin särprägel och att det heliga på så sätt givit sig till känna. Som ett exempel på hur heligheten manifesterat sig, kan man påminna om Skalundastenen utanför Lidköping, som under fuktigare perioder omges av vatten.

En viktig utgångspunkt för att förstå kulturens betydelse i samhället, är att denna utövats på flera nivåer; både privat inom den enskilda gården/hushållet/familjen, men också på en mer officiell eller kollektiv nivå. Offerhandlingar på gårdsnivå har sannolikt förrättats vid många olika tillfällen på året som en del av järnåldersbondens vardagliga föreställningsvärld. Överlämnande av offergåvor till skyddande makter kan således ha skett både i samband med olika sociala händelser knutna till gården och dess invånare, som till exempel vid födelse, bröllop eller husbygge, men också till vardags eller husbehov för att säkra gårdens välbefinnande eller lycka. Vilka dessa skyddande makter var vet vi inte. Man kan som en illustration dock påminna om att det i den vikingatida föreställningsvärlden, förutom de mer officiella gudarna, även fanns en rad lägre stående gudaväsen. Bland dessa sågs till exempel landvättarna som skyddsandar för större eller mindre landområden. Landvättarna fanns i naturen runt omkring människorna, där de bodde i kullar, högar, stenar och vattenfall. De var normalt osynliga, men kunde ses av vissa människor med särskilda förmågor. Liksom senare tiders tomtar och småväsen, var landvättarna mycket känsliga och lättstödda. Det

var därför viktigt att hålla sig väl med dem. Om vättarna förnärmades, till exempel genom att göras hemlösa, kunde inte bara gårdens utan hela bygdens välbefinnande äventyras (Ström 1985:196f).

Förutom den privata kulturen på gårdsnivå, har människorna inom ett avgränsat område förmodligen även samlats vid vissa tider på året på en större kultplats, för att med gemensamma offer hedra den gudom eller de högre makter som dyrkats. Jag tror vi måste räkna med att det funnits kultplatser med varierande status, beroende på om dessa varit knutna till en ordinär agrarbebyggelse eller till en bebyggelse med centrala funktioner, antingen lokalt, regionalt eller överregionalt. Medan offerceremonierna i det förre fallet kan ha förrättats av en lokal byhövding, föreställer jag mig i det senare scenariot förrättaren som en inflytelserik magnat eller storman vars ledarskap varit förankrat inom ett större område.

Vi kan naturligtvis inte veta i vilken sociala kontext offerplatserna i det västsvenska materialet har haft sin betydelse; vilken typ av kult – privat eller kollektiv – de representerar. Den ringa fyndmängden från flertalet av platserna visar dock att kulturen utövats inte bara under en begränsad tidsrymd utan också i begränsad omfattning. Flera av platserna har även en mikromiljö som till sin karaktär antyder en kult i liten skala, till exempel blockgrottorna i Hårskeröd och Oubjär liksom stenblocken i Hune hall och Skalunda. Dessa förhållanden skulle indirekt kunna tala för att vi har att göra med en fruktbarhetskult som utövats av hushållet på den enskilda gården. Den enda offerplatsen i materialet som påtagligt avviker

genom sin större storlek och fyndmängd är Käringsjön. Mycket talar för att Käringsjön fungerat som en samlingsplats för kollektiv kultutövning, ett antagande som också styrks av platsens speciella fysiska utformning med karaktären av en öppen scen. Vilka som anlade och utnyttjade kultplatsen vet vi inte. Jag har i en annan artikel visat att det vid tiden för Käringsjöns användning, under yngre romersk järnålder, förmodligen fanns ett flertal lokala, relativt jämbördiga centralbebyggelser i södra Halland. Inga av dessa har dock kunnat knytas till offerplatsen, varför jag istället föreslagit att denna använts av den lokala befolkningen, från en eller flera spridda gårdar eller från en större by. Den av Hallands läns museer undersökta romartida byn vid Brogård, i Fylleåns dalgång, kan här ses som en möjlig prototyp för en sådan agrarbebyggelse (Carlie, A. manus).

Offerfynd från andra områden

Analysen av de västsvenska offerfynden visar att det under förromersk och romersk järnålder funnits en utbredd dyrkan av gudar eller väsen med makt över livets fortbestånd och fruktbarhet. Kulten förefaller mest att ha utövats på den enskilda gårdens domäner, även om större samlingsplatser för gemensamma offerceremonier också funnits – förmodligen både lokalt och regionalt. Heliga platser har man funnit i vitt skilda miljöer – från sjöar, våtmarker och källsprång till höjder, stora stenar och grottförformationer. Offergåvorna tycks i stor utsträckning ha bestått av mat och dryck kanske tillsammans med delar av ett rituellt

slaktat "offerpaket", på motsvarande sätt som inom vissa områden i nuvarande Danmark. Ett sådant scenario är dock både möjligt och troligt.

Våtmarksoffer

Traditionen med offernedläggelser av lerkärl innehållande offerdjur, mat eller dryck, är förutom i västra Sverige framför allt känd inom danskt område. En fyndplats som här särskilt ska nämnas på grund av sina stora likheter med Käringsjön är *Varbrogård* i *Bjergby socken* norra Jylland. I en liten kittelmosse, som tidigare antas ha varit en sjö, framkom på 1940-talet i samband med undersökningar av mossens mittparti mer än hundra lerkärl, samtliga av grov hushållskaraktär. I mossen påträffades även ett rikt djurbensmaterial, främst deponerat i och i anslutning till lerkärnen. De offrade djuren har huvudsakligen utgjorts av hund och får, medan antalet nötboskap och hästar var något färre. Offerplatsen har utifrån fynd av lerbockar daterats till äldre romersk järnålder (Becker 1970:150f). *Varbrogård* är intressant som parallell till Käringsjön ur flera aspekter; dels på grund av offerplatsens likartade läge i en kittelmosse med omgivande höjder. En annan likhet består i att keramikmaterialet är det dominerande fyndmaterialet, samt att flera av kärnen försetts med rituellt uppslagna hål i botten, ett förhållande som också iakttagits i Käringsjön.

I vilken utsträckning traditionen med offrade lerkärl använts inom övriga delar av Sydskandinavien är idag inte känt, eftersom en systematisk sammanställning av lerkärl funna i våtmarker saknas (jämför Hagberg

1967:63ff, där en selektiv sammanställning av järnålderns offerfynd presenteras). I sökandet efter paralleller har jag i den arkeologiska litteraturen främst funnit exempel på våtmarksfunna lerkärl i det skånska materialet. Två fyndplatser ska här omtalas närmare, nämligen *Röekillorna i Löderups socken* och *Hassle-Bösarp* i socknen med samma namn, båda belägna i sydöstra Skåne. Röekillorna utgörs, liksom Hjuleberg i Halland, av ett naturligt källsprång. Till skillnad från Hjuleberg har platsen använts för offerhandlingar under mycket lång tid, från tidigneolitisk tid och in i äldre järnålder. En stor del av fyndmaterialet består av keramikskärvor. Skärorna är dock starkt fragmenterade, vilket försvårar en närmare bedömning av materialet. Keramiken av järnålderskaraktär tycks vara av mindre omfattning. Den återfanns huvudsakligen i ett område söder och sydväst om källan. Bland övriga säkra järnåldersfynd märks ett mindre antal benspetsar, några järnknivar och en fibula av järn från förromersk järnålder (Stjernquist 1997: 39ff). Från området kring källsprånget föreligger även ett rikt benmaterial dominerat av häst, hund och nötboskap. Också får/get, svin och vilt finns representerat liksom människa. Benen uppvisar generellt spår efter mörghärdning, varför dessa tolkats som rester efter måltidsoffer (Møhl 1997:134f).

Offermossen i Hassle-Bösarp är nog mest känd för sina fynd av vapen och exklusiv hästutstyrelse, tolkade som rester av så kallade krigsbyteoffer. Från mossen härrör emellertid även resterna av ett mindre antal lerkärl, däribland två tunnformiga och ett bukigt kärl med kort rak hals. Kärlen tolkas tillsammans med benmaterialet från platsen,

som rester av mat- och måltidsoffer tillkomna i samband med fruktbarhetskult (Stjernquist 1973:46f). Det kan i detta sammanhang nämnas att även andra kända krigsbyteofferplatser, förutom nedläggelser av vapenutrustning, ibland omfattar depositioner av fredlig karaktär med lerkärl, mat- och dryckesoffer, rituella måltidsrester med mera. Så är fallet både i Skedemosse på Öland, varifrån det dock saknas lerkärl (Stjernquist 1997:62f), liksom i Kragehul på sydvästra Fyn (Andersen 1994:203).

Sedvänjan att nedsätta lerkärl med offergåvor förefaller dock allmänt sett ha varit mindre vanligt förekommande öster och norr om undersökningsområdet. Ett typiskt drag för många av de kända offerplatserna är istället den rikliga förekomsten av djurben, både från hela offerdjur och från de rituella offermåltider som i många fall avnjutits. Sammansättningen hos benmaterialet varierar naturligtvis mellan olika platser. Förutom nötboskap, får/get har häst och hund uppenbarligen haft en speciell betydelse i kulten. Tidvis förekommer även ben av offerade människor.

Ser man till offerplatserna inom västsvenskt område saknas benmaterial i det närmaste helt. Frånvaron av ben har tidigare i regel uppfattats som sekundär, orsakad av dåliga bevaringsförhållanden för organiskt material (jämför till exempel Hagberg 1967: 71; Stjernquist 1997:62). Enligt min uppfattning bör man dock inte helt utesluta möjligheten av att frånvaron av ben kan bero på faktiska förhållanden. Jag har i en annan artikel argumenterat för att avsaknaden av ben i Käringsjön skulle kunna vara reell (jämför Carlie 1998:24f). Det är således fullt

möjligt att slakten av offerdjuren skett på en annan plats, och att offergåvor i form av inälvor och blod först senare transporterats i lerkärnen ner till offerplatsen. Eftersom endast begränsade ytor kring den forna sjön har undersökts, är det inte otänkbart att platsen för den rituella slakten, ska sökas någonstans i den omedelbara närmiljön. Om slaktplatsen återfanns skulle den utgöra ett intressant komplement till förståelsen av offerplatsen, samt ge underlag för jämförelser med andra liknande offerplatser.

Offerfynd på fast mark

Den äldre järnålderns offerfynd på fast mark har inom undersökningsområdet framför allt givit sig till känna i form av nedläggelser av lerkärl i anslutning till berg, stora stenar och i enkla blockgrottor. Denna bild hade naturligtvis sett annorlunda ut om jag i min sammanställning även valt att ta med spår efter offerhandlingar på boplatser och gravplatser (jämför bland annat diskussionen om eldoffer hos Thörn 1996). Eftersom uppsatsens syfte är att studera bruket av fruktbarhetsoffer på särskilda kultplatser har jag här medvetet utelämnat dessa miljöer. För en samlad förståelse av kultens betydelse och integrering i samhället är det naturligtvis av största vikt att aktivt söka spår efter potentiella kulthandlingar i vardagliga och andra miljöer.

I litteraturen finns åtskilliga exempel, framför allt från Västnorge och Bohuslän, på grottor och klippöverhäng som i samband med undersökningar visat sig hysa arkeologiska lämningar bland annat i form av keramik och djurbensmaterial. Många av dessa

platser är på grund av avsaknaden av stratigrafi och andra iakttagbara strukturer mycket svårtolkade till sin karaktär, varför man i regel inte ansett det möjligt att skilja mellan lämningar efter ordinär bosättning eller annan profan verksamhet och lämningar efter kulthandlingar (jämför Hjørungdal 1991:249ff och Ängeby 1990:30ff och 1996:11ff). En förnyad och samlad analys av många av dessa platser skulle här möjligen kunna bringa större klarhet kring i vilket syfte de använts. Det kan således inte uteslutas att flera av fyndplatserna tillkommit som en följd av offernedläggelser.

I östra Mellansverige har deponering av lerkärl invid stora stenar i flera fall dokumenterats i gravmiljöer från brons- och äldre järnålder. På *Ringebygravfältet*, i *Kvillinge socken*, Östergötland, påträffades i anslutning till skärvstenshögar rester av lerkärl deponerade kring två naturliga stenblock. Det större av blocken, av utgrävaren betecknat som "altarlikt", uppvisade spår efter bränning på sidorna. Kring detta block påträffades resterna av minst fem lerkärl tolkade som offernedläggelser. Bland fynden fanns flera knytnävstora stenar, vilka antas ha använts för en rituell förstörelse av kärnen (Kaliff 1997:58). Delar av avsiktligt krossade lerkärl har även påträffats vid grav- och kulthägnaden *Odensala Prästgård*, *Odensala socken* i Uppland. Det rör sig företrädesvis om olika typer av småkärl i form av koppar, men även om enstaka större lerkärl. Kärnen framkom dels i anslutning till den yttre västra vällen, dels i depositioner på terrasserna A väster om och D söder om hägnadsanläggningen. De tolkas av utgrävaren som spår efter offernedläggelser och antas ursprungligen ha inne-

hållit någon form av matoffer. Intressant är att flera av kärnen som deponerats på de båda terrasserna utsatts för sekundär bränning (Olausson 1995:74 och 216f). Det finns förmodligen åtskilliga andra exempel på keramikfynd i gravmiljöer, som på grund av frånvaron av spår efter gravläggningar, skulle kunna härröra från offerhandlingar. Anders Kaliff nämner i sin avhandling *Grav och kultplats* (1997) några potentiella gravplatser, bland annat gravfältet RAÄ 273 i Skärgårdsstad, Österåkers socken, Uppland. En systematisk materialinsamling och analys skulle här behövas för att närmare belysa omfattningen av denna typ av offer samt huruvida kulten tagit sig lokala eller regionala uttryck.

Fasta kultanläggningar

Att döma av de arkeologiska källorna har det parallellt med offernedläggelser i våtmarker och på olika platser i torr terräng, även funnits heliga platser på vilka man uppfört särskilda anläggningar eller konstruktioner för kultens utövning. Exempel på större gemensamma kulthägnader finns redan från neolitisk tid med de så kallade Causewayed Enclosures, även kallade Sarupsanläggningar efter den kända befästa palissad- och kultanläggningen vid Sarup på sydvästra Fyn (Andersen: utan årtal).

Även under brons- och järnålder har det funnits olika typer av offerplatser för kollektiv kultutövning, både på lokal och regional nivå. Våra kunskaper om hur dessa platser sett ut och använts är dock fortfarande mycket bristfälliga. Förmodligen måste vi räkna med att det funnits betydande regionala skillnader, både vad gäller valet av he-

liga platser och de ritualer som utförts i kulturen. Palissadanläggningen i Kärrgård norr om Lagans dalgång är naturligtvis mycket intressant i detta sammanhang (fig. 4). Tyvärr saknas konkreta fynd och anläggningar som kan ge information om de aktiviteter som ägt rum på platsen. Kunskapsbildningen emellertid snabbt förändras inte bara genom nya undersökningar utan också genom att man ifrågasätter och kritiskt granskar tidigare tolkningar och begrepp. För Mälardalomsrådets vidkommande har Michael Olausson nyligen visat att vissa typer av hägnadsanläggningar, tidigare tolkade som fornborgar, i själva verket använts som kultplatser både för begravningar och i en fruktbarhetskult. Fornborgar har visserligen redan tidigare föreslagits ha fungerat som kultplatser. Så menade till exempel Ivar Schnell att fornborgar med ostrategiska lägen och "klenä" vallar kan ha haft en kultisk funktion. Skillnaden ligger i att Olaussons nytolkning baseras på konkreta arkeologiska iakttagelser, huvudsakligen från den totalundersökta anläggningen Odensala Prästgård i Odensala socken, Uppland. Influerad av Blochs teorier kring ritualens betydelse i kulturen försöker Olausson att särskilja det kultiska från det profana genom att göra jämförelser med förhållanden i traditionella boplatsermiljöer. Vilka fynd och anläggningar avviker från det ordinära? Det kan handla om deponering av kärl eller andra föremål liksom djurben eller sädeskorn i otraditionella sammanhang. Men det kan också handla om spår efter avsiktlig eldning som inte kan ges någon praktisk/funktionell förklaring, eller om husanläggningar som saknar spår efter ordinarie boende (Olausson 1995:190ff).

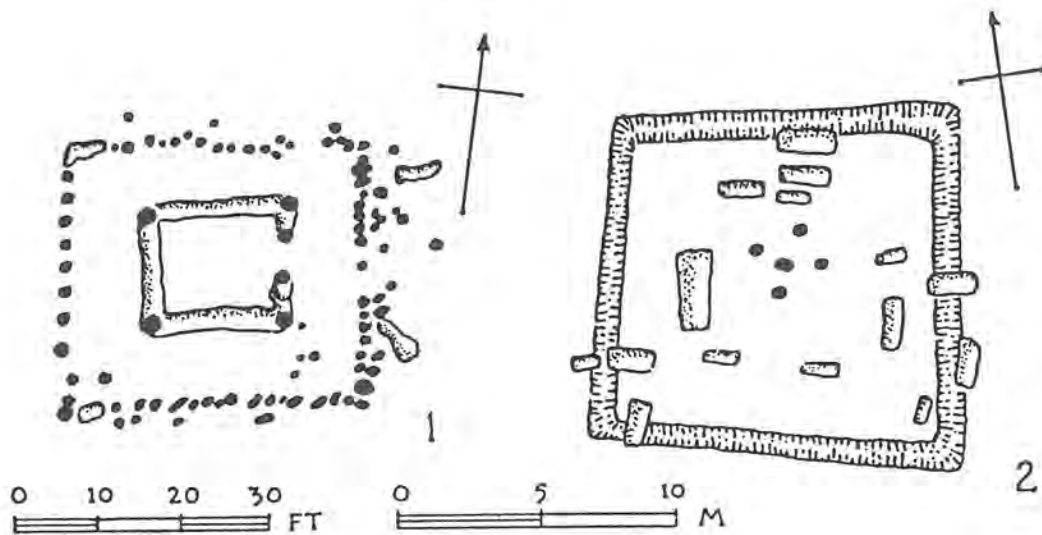

Fig. 5

Fyrsidig kultanläggning påträffad vid Heath Row utanför London. Anläggningen som är från förromersk järnålder uppvisar i sin äldsta byggnadsfas (planen till vänster) påfallande likheter med träpalissaden från Kärragård. I ett senare skede förses anläggningen med diken eller jordvallar som begränsning och används då även som gravplats. (efter Piggott 1973).

A square cult structure discovered at Heath Row outside London. The structure, dating to the Pre-Roman Iron Age, shows in its earliest construction phase remarkable similarities to the wooden palisade at Kärragård. In a later phase the building was provided with ditches and earth ramparts as delimitation and was then also used as a burial site (after Piggott 1973).

Kontinentala utblickar

De iakttagelser avseende den äldre järnålderns kultplatser och offertraditioner som gjorts i Västsverige har i stor utsträckning även sina motsvarigheter i det kontinentala materialet. Hos kelterna, vars religion vi känner både utifrån antika författares nedteckningar och arkeologiska källor, fanns det heliga platser i många olika miljöer. Bland annat uppfattades alla former av vatten som heliga – från hav och sjöar till floder, källor och mossar. Många arkeologiska fynd har

också gjorts i denna typ av miljöer, både i form av smycken och vapen. Dessutom förlade man ofta monument av sakral karaktär, t ex offeraltare av sten, i nära anslutning till vatten (jämför Görman 1987:44f).

Heliga platser för kelterna utgjordes även av berg och höjder liksom träd och lundar. Offernedläggelser i grottor och klippskrevor finns också riktigt belagd, inte minst i Alperna och området mellan Donau och Rhen. Vid *Veldensteiner Forst* till exempel påträffades vid undersökningen av en 5 - 7 meter

lång och 1 - 4 meter bred grotta, ett omfattande fyndmaterial främst i form av keramik och skelettdelar. Fynden som deponerats under lång tid, från Urnegravstid till Hallstatt och La Tène-tid, antas ha tillkommit i samband med upprepade kulthandlingar på platsen med bland annat rituella offermåltider. Bland de djur som offerats märks får, tamsvin och vildsvin, rådjur, räv och hare. Även människor har emellertid offerats på platsen. I grottans mer än sju meter djupa avlagringar påträffades således rester av inte mindre än femtio människor, företrädesvis barn och unga individer. En annan intressant fyndplats i de frankiska Alpena undersöktes i mitten av 1950-talet vid *Ittlinger Bachtal*. I en närmare 30 meter lång och knapp halvmeter bred bergsklyfta påträffades bland rasmassorna fynd av keramik och skelettrester. Trots att fynden är av betydligt mindre omfattning än i Veldensteiner Forst, har även dessa tillkommit under lång tid – från Urnegravstid och in i tidig La Tène. Bland offerdjuren märks tamsvin och hare. Dessutom har enstaka människor offerats i sprickan (Maier 1977:21 och 24ff).

Även om kelterna för sin kultutövning till stor del valde platser i landskapet med anknytning till olika naturföreteelser, uppförde man även regelrätta tempel. Härom vittnar inte bara berättelser av antika författare, som till exempel Polybios och Livius, utan även de arkeologiska källorna (jämför Görman 1987:45f). En speciell typ av kultanläggningar utgörs av de så kallade Viereck-Schanzen, som är kända i stort antal huvudsakligen i södra Tyskland men även i Frankrike och Böhmen samt med enstaka exempel i södra England (jämför Planck

1982; Piggott 1973:232). Termen Viereck-Schanzen introducerades 1959 av K. Schwarz, och avsåg då en fyrsidig inhägnad med begränsningar i form av jordvallar eller diken. Framförallt Schwarz undersökningar av två Viereckschanzen vid *Holzhausen* i Bayern låg till grund för tolkningen av dessa anläggningar som kultplatser. Innanför hägnaden fanns förutom lämningar av en enkel träbyggnad även djupa schakt innehållande ben och keramik, tolkade som rester efter offerhandlingar (Webster 1995:453f; Piggott 1973: 231f). Schwarz tolkningar har senare ifrågasatts, bland annat på grund av bristande belägg för kulthandlingar i fyndmaterialet. Trots kritiken är det dock troligt att många av dessa anläggningar verkligen använts som kultplatser (se Webster 1995: 453).

Anläggningar av Viereckschanzentyyp varierar betydligt både i utformning och konstruktion mellan olika platser. Karakteristiskt är den regelmässiga kvadratiska grundformen med diken eller jordvallar som begränsning. I materialet finns emellertid även exempel på anläggningar som uppförts av tätt ställda stolpar, som vid Londons Flygplats *Heath Row* i södra England (fig. 5). Man har här undersökt en cirka 10 x 12 meter stor anläggning från förromersk järnålder, som i sin äldsta fas varit försedd med en träpalissad. Likheten i storlek och konstruktion med anläggningen i Kärrgård (17 x 18 meter) är slående. Den största skillnaden består i att kulthägnaden i Heath Row varit försedd med en enkel träbyggnad innanför palissaden, samt att in-/utgången vetter mot norr. Anläggningen har även i ett senare skede försetts med diken och då använts som gravplats (Piggott 1973:232f).

Slutord

Jag har i denna uppsats försökt att ge en bild av den äldre järnålderns kultplatser och offertraditioner av fruktbarhetskaraktär, på det sätt dessa kommer till uttryck i de arkeologiska källorna. Som utgångspunkt för min analys och diskussion har jag valt material från nuvarande Västsverige, med särskild fokusering på landskapet Halland, där offerplatsen Käringsjön på grund av sitt rika och varierade fyndmaterial intar en särställning.

Resultaten av min analys visar att man för kultens utövning valt olika typer av miljöer, både med anknytning till vatten och på fast mark. Den senare typen av offerplatser, belägna på höjder, invid stora stenar och i grottor, tycks rent av ha varit något vanligare förekommande inom undersökningsområdet, jämfört med andra områden i södra Sverige och Danmark. Den vanligaste typen av offerfynd inom området består av lerkärl, vilka ursprungligen bör ha innehållit olika slags offergåvor. Eftersom organiskt material i regel inte bevarats på de platser som undersökts i Västsverige, vet vi inte vilken sammansättning "offerpaketen" haft. Erfarenheter från Bukkerup och andra offerplatser på sydvästra Fyn visar att det mycket väl kunde handla om offer av enskilda husdjur, till exempel en liten ko eller ett får. Det är dock bestickande att man inte i något fall på de västsvenska offerplatserna funnit rester av djurben, varken brända eller obrända. Kan förklaringen härtill vara, som man ofta föreslagit, att benen ursprungligen funnits men inte blivit bevarade? Eller kan det istället vara så att offergåvorna haft en annan sammansättning, där man istället

för hela djur offerat till exempel blod och inälvor; eller varför inte olika vegetabilier, färdigtillredd mat och dryck. Jag tror här att man inför framtida undersökningar av offerfynd måste bli mer observant på att traditionerna mellan olika områden inte bara *kan* utan förmodligen *har* varierat. Vilka platser eller miljöer valdes för att förrätta offer? Vad offerades och hur har offergåvorna nedlagts? Kan några återkommande mönster ses vad gäller förhållandet till olika väderstreck? Finns det några tecken på rituell förstörelse?

Ett problem vid tolkning av offerplatser är att man i regel saknar kännedom om den kontext dessa ingått i – det vill säga upplysningar om samtida bebyggelse, ekonomisk grund och social struktur. Vad gäller kultplatserna i det västsvenska materialet ska dessa förmodligen i stor utsträckning sättas i samband med en fruktbarhets- och husbehovskult på lokal nivå. En kult som i enlighet med tidens rådande föreställningar behövdes för att försäkra sig om de övernaturliga makternas välvilja till en god årsväxt samt till den enskilda gårdens/hushållets lycka och välstånd. Vi vet ytterst lite om vem eller vilka som förrättade offren. Om dessa skedde privat eller som en kollektiv manifestation med hela gårdens hushåll närvarande. Den enda offerplatsen i materialet som sannolikt använts av en större grupp människor än folket på den enskilda gården är Käringsjön. Det finns således flera omständigheter som tyder på att Käringsjön fungerat som en samlingsplats för kollektiv kultutövning. Härför talar inte bara den stora mängden deponerade offerkärl, utan också fynd av en stekränna och ett trätråg – föremål som kan ha använts

för tillagning av gemensamma offermåltider. En annan omständighet som talar för ett mer tillrättalagt bruk av platsen är förekomsten av fasta träkonstruktioner utmed sjöns stränder. Som jag noterat i annat sammanhang, har miljön kring den forna sjön dessutom karaktären av en öppen scen, vilken i sig själv inbjuder till beskådande av ett kollektivt kultdrama (Carlie 1998). Vilken betydelse Käringsjön haft för den omgivande bygden är svårt att veta. Jag tror dock inte att man ska överskatta platsens regionala betydelse, utan i stället se den utifrån ett lokalt perspektiv. Många frågetecken kvarstår således

kring den äldre järnålderns kultutövning, och då inte minst hur vi utifrån de arkeologiska källorna kan identifiera kulthandlingar på olika nivåer i samhället.

Tack

Jag vill varmt tacka Eva Åhman, Smålands museum, för hennes vänlighet att delge mig rapporten och uppsatsen kring Skalunda-fyndet.

Anne Carlie är fil dr och anställd på Riksantikvarieämbetet, UV Syd, Lund.

Förkortningar som används i texten

- GM Göteborgs museum
- HM Halmstad museum
- SHM Statens historiska museum
- VM Varbergs museum

Referenser

- Andersen, Aa. G. 1994. Frugtbarhedsofringer i Sydvestfyns ældre jernalder. *KUML 1993-94. Årbog for Jysk Arkæologisk Selskab*. Århus.
- Andersen, N. H. (utan årtal). *Sarup. Befæstede kultpladser fra bondestenalderen*. Jysk Arkæologisk selskab. Århus.
- Arbman, H. Opublicerad rapport över undersökning av Oubjärs grotta, Fjällgime under Sperlingsholm, Enslövs sn. Daterad 15 januari 1942. ATA
- Arbman, H. 1945. *Käringsjön. Studier i halländsk järnålder*. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitetsakademiens handlingar. Del. 59:1. Stockholm.
- Arbman, H. 1954. Hallands forntid. *Hallands historia. Från äldsta tid till freden i Brömsebro 1645*. Halmstad.
- Artelius, T. 1996. *Långfärd och återkomst – skeppet i bronsålderns gravar*. Riksantikvarieämbetet. Arkeologiska undersökningar. Skrifter No 17.
- Becker, C.J. 1970. Zur Frage der eisenzeitlichen Mooregefäße in Dänemark. Jankuhn, H. (Hrsg.). *Vorgeschichtliche Heiligtümer und Opferplätze in Mittel- und Nordeuropa. Bericht über ein Symposium in Reinhausen bei Göttingen vom 14. bis 16 Oktober 1968*. Göttingen.
- Becker, C.J. 1972. Mosepotter fra Danmarks jernalder. *Aarbøger for Nordisk Oldkunskaap og historie*. 1971. København.
- Bennett, A. 1987. *Graven. Religiös och social symbol. Strukturer i folkvandringstidens gravskick i Mälardalen*. Theses and papers in North-european archaeology 18. Tierp.
- Carlie, A. 1998. Käringsjön – a sacrificial site from the Roman Iron Age in South-western Sweden. *Current Swedish Archaeology*. Vol. 6.
- Carlie, A. (Manus). Käringsjön – en offerplats för bondebefolkning eller ledarskikt? Studier kring en romartida kultplats och dess omland i södra Halland.

- Carlie, L. (1999). Boplatsoffer under järnåldern, ur ett halländskt perspektiv. I: *Artelius, T., Englund, E. och Ersgård, L. (Red.). Kring västsvenska hus – boendets organisation och symbolik i förhistorisk och historisk tid. Gotarc Serie C. Arkeologiska Skrifter no. 22.*
- Dommasnes, L. H. 1991. Arkeologi och religion. I: Steinsland, G. m. fl. (Red.) *Nordisk heden- dom. Et symposium.* Odense Universitetsforlag.
- Eliade, M. 1968. *Heligt och profant.* Stockholm. AB Verbum.
- Engelhardt, C. 1863. *Thorsbjerg Mosefund.* Sønder- jyske Mosefund I.
- Engelhardt, C. 1865. *Nydam Mosefund.* Sønder- jyske Mosefund II.
- Engelhardt, C. 1867. *Kragehul Mosefund.* Fynske Mosefund I.
- Engelhardt, C. 1869. *Vimose Fundet.* Fynske Mose- fund II.
- Fabech, C. 1991. Samfundsorganisation, religiöse ceremonier og regional variation. I: Fabech, C. & Ringved, J. (Red.). *Samfundsorganisation och regional variation. Norden i romersk jern- alder og folkevandringstid.* Jysk Arkæologisk Sel- skabs Skrifter XXVII.
- Fabech, C. 1997. Slöinge i perspektiv. I: Rosen- gren, E. och Callmer, J. (Red.). "...Gick Gren- del att söka det höga huset..." *Arkeologiska käl- lor till aristokratiska miljöer i Skandinavien under yngre järnålder.* Hallands Länsmuscers skriftserie No 9/ GOTARC C. Arkeologiska skrifter No 17. Halmstad.
- Geisslinger, H. 1967. Horte als Geschichts- quelle, dargestellt an den völkerwanderungs- und mero- wingerzeitlichen Funden des südwestlichen Ost- seeraumes. *Offa-Bücher 19.* Neumünster.
- Görman, M. 1987. *Nordiskt och keltiskt. Syd- skandinavisk religion under yngre bronsålder och keltisk järnålder.* Lund.
- Hagberg, U-E. 1967. The Votive Deposits in Skede- mosse Fen and their Relation to the Iron-Age settlement on Öland, Sweden. *The archaeology of Skedemosse. Bd II.* Stockholm.
- Hedeager, L. 1992. *Danmarks jernalder. Mellem stamme og stat.* Århus Universitetsforlag.
- Hjørungdal, T. 1991. Cave settlement in the Iron Age and its Part in the History of Archaeology. Reflections on a Multiregional Phenomenon. I: Jennbert, K. m. fl. (Ed.). *Regions and reflec- tions. In honour of Märta Strömberg.* Acta Archaeologica Lundensia. Series in 8° No 20. Lund.
- Ilkjær, J. & Lønstrup, J. 1983. Der Moorfund im Tal der Illerup bei Skanderborg in Ostjütland (Dänemark). *Germania 61.*
- Kaelas, L. 1960. "Grottfynd" från Hårskeröd. *Fynd.* Göteborg.
- Kaliff, A. 1992. *Brandgravskick och föreställnings- värld – En religionsarkeologisk diskussion.* Occasional papers in archaeology 4. Uppsala.
- Kaliff, A. 1997. *Grav och kultplats. Eskatologiska föreställningar under yngre bronsålder och äldre järnålder i Östergötland.* AUN. Uppsala.
- Karsten, P. 1994. *Att kasta yxan i sjön. En studie över rituell tradition och förändring utifrån skånska neolitiska offerfynd.* Acta Archaeologica Lundensia Series in 8°, No 23. Lund.
- Maier, von R.A. 1977. Urgeschichtliche Opferrester aus einer Felsspalte und einer Schachthöhle der Fränkischen Alb. *GERMANIA*, Jahrgang 55. Bd 1.
- Möhl, U. 1997. Appendix II. The Human and animal Bones from Röekillorna in Hagestad – zoological light on sacrificial practices. I: Stjernquist, B. (Ed.) *The Röekillorna Spring. Spring-cults in Scandinavian Prehistory.* Skrifter utgivna av Kungl. Humanistiska Vetenskaps- samfundet i Lund. LXXXII.
- Noteid, M. 1996. Vetenskap och religion i nega- tiv dialog. *TOR. Tidskrift för arkeologi.* Vol. 28. Uppsala.
- Olausson, M. 1995. *Det inneslutna rummet – om kultiska hägnader, fornborgar och befästa går- dar i Uppland från 1300 f Kr till Kristi fö- delse.* Studier från UV Stockholm. Riksantik- varieämbetet. Arkeologiska Undersökningar. Skrifter nr 9. Stockholm.
- Paulsson, T. 1993. *Huset och lyckan. En studie i byggnadsoffer från nordisk järnålder och me- deltid.* C-uppsats i arkeologi. Lund.
- Piggott, S. 1973. *Ancient Europe from the be- findings of Agriculture to Classical Antiquity.* Edinburgh.
- Planck, D. 1982. Eine neuentdeckte keltische Vier- eckschanze in Fellbach-Schmidlen, Rems-Murr- Kreis. *Germania nr 60.*
- Richardsson, J. 1752-53 (faksimiltryck). *Hallan- dia antiqua & hodierna.* Stockholm.
- Sarauw, G. och Alin, J. 1923. *Götaälvsområdets fornminnen.* Göteborg.

- Stjernquist, B. 1963. Präliminarien zu einer Untersuchung von Opferfunden. Begriffsbestimmung und Theoriebildung. *Meddelanden Lunds Universitets Historiska Museum*. Lund.
- Stjernquist, B. 1973. Das Opfermoor in Hassle Bösarp, Schweden. *Acta Archaeologica Vol. XIV*. København.
- Stjernquist, B. 1985. A Votive Deposit from Arlösa, Southern Sweden. In *Honorem Evert Baudou*. Archaeology and Environment 4. Department of Archaeology. Umeå.
- Stjernquist, B. 1997. *The Röekillorna Spring. Spring-cults in Scandinavian Prehistory*. Skrifter utgivna av Kungl. Humanistiska Vetenskaps-samfundet i Lund. LXXXII.
- Ström, E. 1985. (3:e uppl.). *Nordisk hedendom. Tro och sed i förkristen tid*. Arlöv. Tillväxten. 1948.
- Thörn, R. 1996. Rituelleldar. Linjära, konkava och konvexa spår efter ritualer inom nord- och centraleuropeiska brons- och järnålderskulturer. I: Engdahl, K. och Kaliff, A. (Red.). *Religion från stenålder till medeltid*. Riksantikvarieäm-betet Arkeologiska undersökningar. Skrifter nr 19. Linköping.
- Ullén, U. 1995. Det goda exemplets makt. När-studie av en bronsåldersbosättning i Uppland. I: Larsson, M. och Toll, A. (Red.). *Sambälls-struktur och förändring under bronsåldern*. Rap-port från ett bronsåldersseminarium på Norrköpings Stadsmuseum i samarbete med Riksantikvarieäm-betet UV Linköping. Riksantikvarie-äm-betet. Arkeologiska undersökningar. Skrifter nr 11. Norrköping.
- Wattman, N. 1996. *Kärragård. Boplats och central-plats från trättbägarkultur till medeltid*. Arkeo-logiska rapporter från Hallands Länsmuseum 1996:4. RAÄ 164, Kärragård 3:7, Laholms lfs, Halland.
- Webster, J. 1995. Sanctuaries and sacred places. I: Green, M.J. (Ed.) *The celtic world*. London and New York.
- Worsaae, J. J. A. 1866. Om nogle Mosefund fra Broncealderen. *Aarbøger for nordisk oldkyndig-hed og historie*.
- Worsaae, J. J. A. 1867. *Om Betydningen af vore store Mosefund fra den ældre Jernalder*. Den kgl. danske Videnskabs Selskabs Forhandlinger.
- Åhman, E. 1973. *Helgedom eller skafferi? Några funderingar kring sydvästkandinaviska depå-fynd av järnålderskeramik i samband med stora stenar*. C-uppsats i arkeologi. Göteborgs Uni-versitet.
- Åhman, E. 1975. *Arkeologisk undersökning 1970. Fornlämning 4 Skalunda, Skalunda sn, Väster-götland*. Riksantikvarieämbetet. Rapport 1975 B 59. Stockholm.
- Ängeby, G. 1990. Klippöverhäng var förhistoriskt jaktpass? *Populär arkeologi*. Årgång 8. Nr 1.
- Ängeby, G. 1996. Klippöverhängen vid Järnklätt. Fornlämning Raä nr 213, Norum socken, Bohuslän. I: Streiffert, J. och Ängeby, G. (Red.). *Jägare och fornborgsbyggare*. Arkeologi längs väg E6 i Bohuslän 1986-1989. Del 1.

I fruktbarhetens tecken

ANNE CARLIE

Spår av spår

LENNART CARLIE

Den sena järnåldern i Halland

FREDRIK SVANBERG

Järnålderns okända gravar i södra Halland

PÅVEL NICKLASSON

I Arnes fotspår i Veinge

PÅVEL NICKLASSON

Jakten på den försvunna borgen

PER WRANNING

STIFTELSEN HALLANDS LÄNSMUSEER

LANDSANTIKVARIEN

